

חנוכה בהלכה ובאגדה

לחג החנוכה ישנם מימדים רבים והלכות רבות. אנו נעיין בגמרא הידועה והמוכרת במסכת שבת שעוסקת בהלכות החנוכה, ונתמקד בצד הפנימי המוסתר בהלכות. כל הלכה פרטית וקטנה מגלה עולמות פנימיים גבוהים, ואותם אנו ננסה לגלות.

בכל דבר תורה, בכל דבר הלכה פרטית, זורח אור העליון הבלתי מוגבל.

המוסר האלהי המוחלט הוא מוצץ (=מציצ) מכל דין פרטי. ולהמסתכל, המרגיל את נפשו בזריחת האור, מתגלה בכל דבר הלכה תוכן ישותה הפנימי, המתמלא מעולם הזוהר והאור, עד אשר על כל הלכה ופרק יוכל להרחיב שירה חדשה... והשירה היא הולכת ומשתפכת גם כן על כל פרטי ההלכה, על כל הנטיות של המשא ומתן שבה... (הרב קוק, אורות התורה ד, ד)

ויש לנו רשות להשתמש בהן

הגמרא (שבת דף כא) מביאה שתי מחלוקות: א. במקרה בו כבתה החנוכה מיד לאחר ההדלקה – האם חובה להדליקה בשנית? ב. האם מותר להשתמש לאור נרות החנוכה?

אמר רב הונא: פתילות ושמינים שאמרו חכמים אין מדליקין בהן בשבת (משום שאינם דולקים היטב, וחששו חכמים שמא האדם יטה את הנר כדי שידלק טוב) - אין מדליקין בהן בחנוכה, בין בשבת בין בחול. אמר רבא: מאי טעמא דרב הונא? קסבר כבתה זקוק לה (אם נכבה הנר על האדם לחזור ולהדליקו, שאין המצוה רק להדליק את הנר אלא גם לדאוג שישאר דולק, ומשום כך יש להדליק בשמן טוב שלא יכבה), ומותר להשתמש לאורה (מותר להשתמש לאור נרות החנוכה, ולכן אין להדליק בשבת חנוכה את נרות החנוכה בשמן גרוע, שמא הנר לא ידלק היטב והאדם שיקרא לאור הנר יטה את הנר כדי שידלק היטב).

...אמר רבי זירא אמר רב מתנה, ואמרי לה אמר רבי זירא אמר רב: פתילות ושמינים שאמרו חכמים אין מדליקין בהן בשבת - מדליקין בהן בחנוכה, בין בחול בין בשבת. אמר רבי ירמיה: מאי טעמא דרב? קסבר כבתה אין זקוק לה, ואסור להשתמש לאורה...

וכבתה אין זקוק לה? ורמינהו: 'מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק' - מאי לאו דאי כבתה הדר מדליק לה (האם אין כוונת הברייתא לומר שעד שתכלה רגל מן השוק יש חובה להדליק את הנר אם כבה בזמן זה)? לא! דאי לא אדליק – מדליק (בזמן זה ניתן עדיין להדליק נר חנוכה אם לא הדליק לפני כן). ואי נמי: לשיעורה (יש להניח בנר שמן בכמות בה יוכל הנר לדלוק עד שתכלה רגל מן השוק).

ההלכה נפסקה, כפי שכולנו יודעים, שאסור להשתמש לאורה (שו"ע תרע"ג, א). 'אין לנו רשות להשתמש בהם אלא לראותם בלבד'. מה הסברא בכך? הרשב"א נותן הסבר לדבר:

ואסור להשתמש לאורה - וטעמא דמילתא משום דעל ידי נס שנעשה במנורה תקנו, והלכך עשאוה כמנורה (של בית המקדש) שאסור להשתמש לאורה.

ואי נמי - כיון דלמצוה מדליקה, אי משתמש בה איכא בזווי מצוה.

אלא שלפי זה תמה הרשב"א כיצד ייתכן שחלק מהאמוראים התירו להנות מאור החנוכה, והרי האיסור לבזות מצוה מפורש בכמה מקומות? כך גם אנו מוצאים בהמשך הסוגיא (שבת כב, ע"ב) שם מובא שכמו שאין לקיים את מצוות כיסוי הדם בעזרת הרגל, משום ביזוי מצוה, כך אין להשתמש בנר החנוכה לצרכיו הפרטיים, שהרי יש בכך ביזוי מצוה:

אמר רב יהודה אמר רב אסי: אסור להרצות (=לספור) מעות כנגד נר חנוכה...

דתניא: 'ושפך וכסה' - במה ששפך יכסה, שלא יכסנו ברגל, שלא יהו מצות בזויות עליו. הכא נמי - שלא יהו מצות בזויות עליו.

הגמרא מביאה שם עוד דוגמאות לביזוי מצוה, כגון האיסור להניח על המאזניים מטבע של מעשר שני כדי לשקול כנגדו מטבעות של חולין ולבדוק האם הם שלמים.

הרשב"א מתרץ שיש לחלק בין שימושים שונים במצווה, חלקם אסורים אך חלקם מותרים:

יש לומר דסבירא להו לרב הונא ולרב חסדא דכל שאינו משתמש בגופו (של חפץ המצוה) כשוקל כנגדו (כגון מי ששוקל כנגד המטבע של מעשר שני, שהוא משתמש בגוף החפץ של המצוה)... – [במקרה כזה] לאו ביזוי מצוה הוא, ואף על גב דמשתמש לאורה, דהא לא משתמש בגופיה ממש. ולא כל התשמישין שוין ולא כל הביזויין שוין...

לפי תירוצו של הרשב"א השימוש בנרות חנוכה מותר משום שלא משתמשים בגוף הנר. אלא שהדברים עדיין קשים: הרי סוף סוף כאשר אדם משתמש בנר הוא הופך את הנר לשימושי וממילא אין בהדלקת הנר פרסום הנס?

נראה שטמון כאן יסוד חשוב: אכן לדעת רב הונא נר חנוכה בא להאיר! אמנם נר חנוכה מסמל עניינים רבים, אך הסמל נעשה בדווקא על ידי נר שמאיר, על ידי אור שמשתמשים בו! בכל השנה הנר המאיר את הבית הוא נר של חולין, ואילו בחנוכה האור של הבית הוא אור של מצוה. נר החנוכה לפי רב הונא מראה כיצד אור הקדושה מאיר את חיינו, לא רק את בית המדרש אלא את החיים כולם.

'אלו ואלו דברי א-לוהים חיים': הרעיון העומד מאחורי כל שיטה מאיר את חיינו, גם אם למעשה הוא לא נפסק. אמנם שיטה זאת לא נפסקה להלכה, כפי שראינו, אך הרעיון הטמון בה מלמדנו ארחות חיים. מכאן אנו למדים על הצורך של אור הקדושה להאיר כל פינה ופינה בבית ובחצר, בפתחי המבואות ובררשות הרבים. להאיר את העולם באור הקדושה.

כבתה אין זקוק לה

עתה נעבור לדין השני שנזכר בגמרא: 'כבתה זקוק לה' או 'כבתה אין זקוק לה'. כאשר נכבה הנר מיד אחרי ההדלקה – האם יש חובה להדליקו מחדש?

ההגיון הפשוט הוא ש'כבתה – זקוק לה'. אם נכבה הנר מסתבר שתהיה חובה להדליקו מחדש, שהרי נר כבוי אינו מזכיר את הנס. אולם באופן מפתיע ההלכה נפסקה דווקא כשיטה המקילה:

הדלקה עושה מצוה, לפיכך אם כבתה קודם שעבר זמנה - אינו זקוק לה. ואפילו כבתה בערב שבת קודם קבלת שבת שעדיין הוא מבעוד יום - אינו זקוק לה. וכן אם לאחר שהדליקה בא לתקנה וכיבה אותה בשוגג - אינו זקוק לה (שו"ע תרעג, ב)

כיצד יש פרסום הנס כשהנר דלק רק רגע קצר?

כדי להבין את ההגיון בדין זה, נקדים ונעיין בפרשת מכירת יוסף הנקראת בשבתות החנוכה: אחיו של יוסף שונאים אותו, יוסף אומר את דיבתם רעה ומספר להם על חלומותיו, ואש השנאה מוסיפה ובווערת, עד שלבסוף מוכרים אותו אחיו לעבד. יוסף נמצא במצרים בתוך ארץ זרה, ובתוך תרבות אחרת. שנאת אחיו ממשיכה להדהד בראשו והוא מרגיש אולי דחוי ובודד. יופיו המיוחד מושך אליו את בנות מצרים (ראה רש"י בראשית מט, כב), ואף אשת אדוניו מפתה אותו יום אחרי יום. כיצד עומד יוסף בנסיון הקשה? מה נותן לו את הכוח שלא להישבר?

'ותתפשהו בבגדו לאמר שכבה עימי' - באותה שעה באתה דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון... (סוטה לו,

ע"ב)

מדוע ברגע זה ראה לפתע יוסף את דמות אביו? מה פירוש המדרש?

כוונת המדרש להסביר כי יוסף עמד בנסיון בזכות החינוך שקיבל מאביו. לפעמים איננו מכירים בערכו של החינוך בבית, ואנו סומכים רק על מוסדות החינוך. ממדרש זה אנו יכולים ללמוד עד כמה גדול כוחו של החינוך הראשוני, של החינוך מבית אבא. זהו החינוך שמחזיק את האדם גם בנסיונות גדולים וקשים. החינוך הראשוני והבראשיתי נשאר לדורות, והוא משפיע על האדם עד סוף ימיו.

'הדלקה עושה מצוה' – העיקר היא ההדלקה הראשונית, זו שמדליקה את הניצוץ החבוי בכל נשמה יהודית, הדלקה שמלווה אותנו לדורי דורות. הכל הולך אחר ההתחלה. עלינו להאזיב את התורה על ילדינו הרכים, לתת להם מקור חם שאליו תמיד הם יוכלו לחזור.

ייתכן שהחינוך מבית אבא הוא זה שגם הביא לחנוכת המקדש: מה עשו החשמונאים מיד לאחר שכבשו את ירושלים? הם לא עסקו בחללים שבוודאי היו, הם לא חשבו על הקבורה או על משפחותיהם. דבר ראשון הם חשבו על חידוש העבודה במקדש! מהיכן באה להם מחשבה זאת? מהיכן הם שאבו את הכח להציב את הרוחניות מעל כל דבר אחר? מכח הקישור החזק שלהם אל הקודש. מכח החינוך השורשי והראשוני שהיה להם.

החשמונאים ידעו שאין בפך השמן הקטן מספיק שמן כדי שידלק שמונה ימים, אולם הם למדו מהו כוחה של הראשוניות: אנו נעשה את החלק האנושי ונדליק את המנורה, וה' יחליט האם המנורה תישאר דלוקה. אנו נעשה את שלנו ונילחם ביוונים, וה' יחליט האם לסייע בידינו לנצח בסיום הקרב.

'כבתה אין זקוק לה' – אנו עושים את שלנו, אנו מדליקים את החנוכה, ואת ההמשך אנו משאירים בידי ה'. העיקר הוא מה שמוטל עלינו. העיקר הוא ההתחלה.

זמן הדלקת נר חנוכה

וכבתה אין זקוק לה? ורמינהו: 'מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק' - מאי לאו דאי כבתה הדר מדליק לה? לא! דאי לא אדליק - מדליק. ואי נמי: לשיעורה.

לפי התירוץ השני 'משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק' הוא שיעור השמן שיש להניח בנר. עלינו לדאוג שבזמן ההדלקה יהיה בנר שמן בכמות שהנר יוכל לדלוק כחצי שעה.

לפי התירוץ הראשון 'משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק' הוא פרק הזמן בו ניתן לקיים את המצוה: יש רק חצי שעה בה ניתן להדליק את נר החנוכה. תירוץ זה מפליא מאוד: כיצד ייתכן שקיום מצוה מוגבל לפרק זמן קצר כל כך?! הרי לשחרית נתנו חכמים ארבע שעות, לקריאת שמע של שחרית – שלוש שעות, למצה – חצי לילה לפחות, וכך למצוות נוספות. מדוע מצות הדלקת נר חנוכה מוגבלת לחצי שעה בלבד?!

שאלה זאת מחריפה לפי דברי הרמב"ם (הל' חנוכה ופורים ד, ה):

אין מדליקין נרות חנוכה קודם שתשקע החמה אלא עם שקיעתה, לא מאחרין ולא מקדימין.

שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה - מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק. וכמה הוא זמן זה? כמו חצי שעה או יתר.

עבר זמן זה - אינו מדליק

לפי הרמב"ם יש חובה להדליק בדיוק בשקיעה, ורק בדיעבד ניתן להדליק במשך חצי השעה שאחרי השקיעה. כיצד ייתכן שהמצוה מוגבלת לזמן קצר כל כך?!

הרשב"א אכן כותב שאין כך פני הדברים:

והא נמי דקתני 'עד שתכלה רגל מן השוק', ופרישנא 'דאי לא אדליק מדליק', לאו למימרא דאי לא אדליק בתוך שיעור זה אינו מדליק, דהא תנן (מגילה כ, ע"ב) 'כל שמצותו בלילה - כשר כל הלילה', אלא שלא עשה מצוה כתקנה, דליכא פרסומי ניסא כולי האי, ומיהו אי לא אדליק - מדליק, ולא הפסיד אלא כעושה מצוה שלא כתקנה לגמרי

לדברי הרשב"א אין הכוונה שאחרי חצי השעה לא ניתן להדליק עוד את נר החנוכה. ניתן להדליק את הנר כל הלילה, אלא שאז המצווה אינה 'כתקנה לגמרי'.

בעלי התוספות סוברים אף הם שלא כדעת הרמב"ם, אך טעמם שונה:

דאי לא אדליק מדליק - אבל מכאן ואילך עבר הזמן. אומר הר"י פורת דיש ליזהר ולהדליק בלילה מיד שלא יאחר יותר מדאי, ומ"מ אם איחר - ידליק מספק, דהא משני שינויי אחרים.

ולר"י נראה דעתה אין לחוש מתי ידליק דאנו אין לנו היכרא אלא לבני הבית שהרי מדליקין מבפנים

לדעת הר"י פורת ניתן להדליק לאחר חצי השעה, משום שייטכן שההלכה נפסקה כתירוץ השני בגמרא לפיו השיעור בא ללמדנו כמה שמן צריך להיות בנר, ולא כתירוץ הראשון לפיו השיעור מלמד אותנו על הזמן בו ניתן להדליק את הנר.

לעומתו לדעת ר"י ניתן להדליק לאחר חצי השעה משום שכיון שהדלקת הנר אינה נעשית עוד מחוץ לבית, הרי שפרסום הנס הוא לבני הבית עצמם, וזה מתקיים גם שעות רבות לאחר השקיעה.

אלא שעדיין עלינו להסביר את דעת הרמב"ם. כיצד ייתכן שהזמן המוקצב לקיום המצווה קצר כל כך?! ובכלל, מדוע יש להדליק את הנר מיד בתחילת הלילה, בזמן מדויק כן כך 'לא מאחרין ולא מקדימין'!

על דרך הפשט נראה שזמן הדלקת הנר חייב להיות מצומצם, שהרי מצד אחד עלינו להדליק את הנר בלילה, כדי שיאיר את החשיכה ויפרסם בכך את הנס, אך מאידך לא ניתן להדליקו לאחר חצי שעה, שהרי אז כבר אין אנשים ברחובות החשוכים והנס אינו מתפרסם.

אמנם ניתן להציע הסבר נוסף על פי הדברים שביארנו לעיל: החשמונאים הזדרזו להדליק את נרות המנורה מיד כשכבשו את המקדש. הם לא נחו לפני כן מהקרבות הקשים, לא דאגו תחילה לחללים ולמשפחות, ולא המתינו לשמן חדש בכמות מספקת. אהבת ה' שבערה בלבותיהם גרמה להם להיות מהזריזין 'מקדימים למצוות' ומקיימים אותן מיד כשניתן. זריזות זאת נקבעה לדורות בהלכות החנוכה: הזריזות אינה עוד 'הידור' אלא היא הפכה לחיוב הלכתי. כשם שדין 'מהדרין מן המהדרין' נהיה לנורמה בה כולם נוהגים, כך גם הזריזות נהיתה לדבר בו כולם מחוייבים לנהוג. בכך שאנו מדליקים מיד עם החשיכה אנו מראים את אהבתנו למצווה ואת חיבתנו אליה.

הלכה למעשה

כיצד ננהג הלכה למעשה? מה דינו של מי שרוצה להדליק מאוחר בלילה?

אין מדליקין נר חנוכה קודם שתשקע החמה, אלא עם סוף שקיעתה, לא מאחרים ולא מקדימים...

שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה - מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק, שהוא כמו חצי

שעה, שאז העם עוברים ושבים ואיכא פרסומי ניסא. הלך צריך ליתן בה שמן כזה השיעור, ואם נתן בה

יותר יכול לכבותה לאחר שעבר זה הזמן, וכן יכול להשתמש לאורה לאחר זה הזמן [הגה: יש אומרים

שבזמן הזה שמדליקין בפנים אין צריך ליזהר ולהדליק קודם שתכלה רגל מן השוק, ומכל מקום טוב ליזהר

גם בזמן הזה], ומיהו הני מילי לכתחלה, אבל אם עבר זה הזמן ולא הדליק, מדליק והולך כל הלילה (שו"ע

או"ח תרעב, א-ב)

לכתחילה אנו משתדלים לצאת ידי דעת הרמב"ם ולהדליק מיד בזמן. אולם מה יהיה דינם של אברכים שבזמן ההדלקה עוסקים בתורה בישיבתם? האם עליהם להפסיק את הלימוד כדי להקפיד על דעת הרמב"ם? יש שסברו שאכן האברכים ישארו בישיבה וידליקו כשישובו לביתם מאוחר יותר, אולם לדעתי יש להורות שעליהם להקפיד על הדלקה בזמנה, אף שלשם כך הם יצטרכו ליבטל מתלמודם¹. רק כשאין אפשרות להדליק בזמן אנו נתיר להדליק כל הלילה, ובמקרה שכזה האדם יכול גם לברך על ההדלקה (שו"ע תרעב, ב; מג"א סק"ו). הוא אינו צריך להעיר את בני הבית, ודי לו בזה שהוא עצמו רואה את הנר (כשיטת הפר"ח ועוד פוסקים)². לעומת זאת כאשר בן הזוג או הילדים אינם יכולים להגיע בזמן לבית אז רצוי לחכות להם ולהדליק מאוחר. מכיון שיש בזה צורך חינוכי, הרי שבזה נסמוך על כך שמעיקר הדין ניתן להדליק כל הלילה. אנו מוצאים שכשמלמדים ילד לברך מזכירים שם ה', ולא חוששים להוצאת שם שמים לבטלה (שו"ע או"ח קסז, יט; שו"ע או"ח רטו, ג ובמשנ"ב ס"ק יד). מכאן נוכל ללמוד עד כמה חשוב חינוך הילדים. בחג ה'חנוכה' נדאג ל'חינוך' הילדים, נדאג שישאר להם לכל החיים טעמה הטוב של מצווה חביבה זאת, ודמות החינוך הזה תעמוד בפניהם כל ימיהם, ותחזק אותם בכל נסיון ואתגר.

מוסיף והולך או פוחת והולך

תנו רבנן: מצות חנוכה - נר איש וביתו, והמהדרין - נר לכל אחד ואחד, והמהדרין מן המהדרין - בית שמאי אומרים: יום ראשון מדליק שמונה, מכאן ואילך פוחת והולך, ובית הלל אומרים: יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך.

...טעמא דבית שמאי - כנגד פרי החג (רש"י: פרי החג מתמעטים והולכים, בקרבנות דפרשת פנחס), וטעמא דבית הלל - דמעלין בקדש ואין מורידין.

בהמשך הסוגיא אנו מוצאים מחלוקת נוספת: לדעת ב"ה מדליקים ביום הראשון נר אחד ובכל יום מוסיפים נר, אך לדעת ב"ש מדליקים ביום הראשון שמונה נרות ובכל יום מורידים נר אחד. במחלוקת זאת אנו מבינים ביתר קלות את דברי בית הלל: יש להוסיף אור, לעודד ולחזק, להתקדם ולהתעלות – 'מעלים בקודש ואין מורידין'. אולם מהו טעמם של בית שמאי? ומה הקשר לפרי חג הסוכות?

אבי מורי הסביר שלפי בית שמאי אנו מתקרבים יותר ויותר אל האחדות. אמנם מכיון שבסוכות פרי החג פוחתים והולכים עד שבע פרים, ולא עד לפר אחד, לכן אציע הסבר נוסף לדבר.

מחלוקת בית שמאי ובית הלל מבטאות בדרך כלל הבדל עקרוני בין שיטותיהם: בית שמאי הולכים לפי האמת המופשטת ובית הלל לפי מה שנראה לעין³. נביא דוגמא לדבר ממסכת ברכות (נא, ע"ב):

בית שמאי אומרים: מברך על היום ואחר כך מברך על היין, שהיום גורם ליין שיבא, וכבר קדש היום ועדיין יין לא בא.

ובית הלל אומרים: מברך על היין ואחר כך מברך על היום, שהיין גורם לקדושה שתאמר

¹ במקראי קודש (לרב הררי, ד, יד) הביא שהגאון הרב מרדכי אליהו והגאון הרב אלישיב הורו שיפסיקו האברכים מתלמודם, אך הגאון הרב אברהם שפירא והגרי"ד סולובייצ'יק מבוססו הורו שימשיכו ללמוד עד סיום לימודם (הערת עורך).

² פשט השו"ע (תרעב, ב) שניתן לברך כל הלילה (וכ"כ במג"א, וכ"פ הפר"ח ועוד, וכ"פ בחזו"ע חנוכה עמ' סד), ויש שחלקו בזה שידליק בלי ברכה (רש"ל, ועוד). ובמקרה בו פרסום הנס הוא למדליק בלבד יש מהאחרונים שנקטו לברך (חמד משה, ועוד, וכ"כ באגר"מ או"ח ח"ד, קה, ז, וראה בשעה"צ יז) ויש שחלקו (מג"א תרעב סק"ו; משנ"ב יא) (הערת עורך).

³ לביאור ענין זה באריכות ראה אצל הגאון הרב זוין בספרו 'לאור ההלכה' (הערת עורך).

לפי בית הלל יש להקדים את ברכת 'בורא פרי הגפן' לברכת קידוש היום, שהרי האדם רואה את היין ומתוך כך יודע שהגיעה השבת. לעומת זאת בית שמאי פסקו לפי האמת המופשטת: האדם שותה יין משום שהשבת הגיעה. עלינו להקדים לפיכך את ברכת קידוש השבת שהיא הסיבה שגורמת לברכת היין. בית שמאי ודאי צודקים, אולם ההלכה נפסקה כבית הלל. "לא בשמים היא" - ההלכה אינה נפסקת לפי האמת המוחלטת, האמת השמימית, אלא לפי התגלותה אלינו, בעולם הזה.

מעתה נפנה להסביר את סברתם של בית שמאי בענין נרות החנוכה: פרי החג פוחתים כנגד אומות העולם שפוחתים, וכך לפי בית שמאי נרות החנוכה פוחתים משום שהאור האלוקי של חג החנוכה אכן פוחת ויורד. בית שמאי ראו את המציאות הקשה: אנו מתחילים לעשות טוב מתוך התלהבות גדולה אך ההתלהבות פוחתת והולכת. כך היה במציאות גם אצל החשמונאים: בתחילה היתה להם מסירות נפש גדולה עבור עם ישראל ארץ ישראל והמצוות. אולם כאשר קיבלו החשמונאים את השלטון הם הדרדרו ופחתו, עד שלבסוף כולם התיוונו: "אמר שמואל: כל האומר מבית חשמונאי אני – עבד הוא" (קידושין ע, ע"ב, מתורגם). בית חשמונאי נעלם, התלהבותם הראשונית פחתה יותר ויותר עד שכלתה לחלוטין. לפי בית שמאי עלינו לזכור בחנוכה את המציאות העגומה, כדי ללמוד מכך ולהישמר מפני הדרדרות דומה.

מה יאמרו על כך בית הלל? נראה שבית הלל מביטים במציאות באופן אחר: אמנם מבחינה חיצונית פחתה השפעתם של החשמונאים והלכה, אולם מבחינה פנימית השפעתם גדלה והולכת. שנים רבות עברו מאז נס החנוכה, שנים בהם עמד עם ישראל בפני נסיונות ושמדות, קשיים ובעיות. והנה אנו מוצאים שעם ישראל מוסיף והולך, אנו רואים כיצד עומד עם ישראלי בכל הנסיונות וקול התורה מתחזק עוד ועוד. מסירות נפשם של החשמונאים נטעה בלב עם ישראל כח לדורות, משפחתם אמנם דעכה אך השפעתם על עם ישראל מוסיפה והולכת.